

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА**

Єгоров Владислав Володимирович

УДК 94(477) «18»:[39:323.1] (=161.2)(092)

**М. І. КОСТОМАРОВ У ФОРМУВАННІ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ
ЗАСАД УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ХІХ ст.**

07. 00. 01 – історія України

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Київ – 2011

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник

доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України

Панібудьласка Володимир Федорович,

Київський національний університет
будівництва і архітектури, професор
кафедри політичних наук.

Офіційні опоненти :

доктор історичних наук, професор
Ричка Володимир Михайлович,
Інститут історії України НАН України,
головний науковий співробітник відділу
історії України середніх віків і раннього
нового часу;

кандидат історичних наук,
Гончарук Петро Степанович,
Національна академія керівних кадрів
культури і мистецтв,
професор кафедри суспільних наук .

Захист відбудеться « 16 » грудня 2011 р. о «12.00» на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.26. 053. 02 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м.Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м.Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий « 14 » листопада _____ 2011 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.А.Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Зі становленням української державності наприкінці ХХ ст. особливо актуально постали проблеми відродження історичної пам'яті. Отже, теоретичні та практичні проблеми сучасного етапу державотворення в Україні потребують вивчення і наукової оцінки досвіду діяльності історичних постатей – науковців, громадських діячів, які впливали на формування національної самосвідомості українського народу. Значний інтерес у відтворенні історії українського національного руху ХІХ ст. становить діяльність видатного громадсько-культурного діяча, відомого вченого та публіциста М. І. Костомарова, творчість якого була основою розвитку народницької течії в українській історіографії, ознаменувавши поважну віху в еволюції історичної думки України. Громадсько-культурна та наукова спадщина М. І. Костомарова стала значним внеском у формування етнокультурних засад українського національного руху і потребує ґрунтовного аналізу.

Наукова актуальність теми зумовлена також необхідністю аналізу культурницької та просвітницької діяльності М. І. Костомарова, котра була підґрунтям творення вченим національно-культурного образу українського народу в державній, релігійній та мовній сферах життя як вагомого етапу українського національного руху у ХІХ ст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Проблематика дисертаційного дослідження збігається з науковою програмою «Історія етнонаціональних процесів в Україні», котра затверджена експертною радою Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України за фаховим напрямом «Історія», реалізація положень якої здійснюється на кафедрі політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури («державний реєстраційний №О100 У002-97»). Тема дисертації затверджена Вченою радою Київського національного університету будівництва і архітектури (протокол № 58 від 29.10. 2010 р.).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб з урахуванням актуальності та ступеня наукової розробленості теми, на основі узагальнення і критичного переосмислення опублікованих та архівних джерел, наукової, науково-публіцистичної та літературної спадщини М.І. Костомарова визначити його особистий внесок та роль у формуванні етнокультурних засад українського національного руху ХІХ ст.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- визначити ступінь наукової розробленості проблеми, узагальнити історіографічний доробок і джерельну базу;
- виокремити ідейно-світоглядні основи наукових поглядів та змісту понятійно-категоріального апарату вченого як обґрунтування етнокультурних особливостей українського народу;

– дослідити погляди М. І. Костомарова, сформовані у процесі вивчення минулого українського народу та його сусідів, на особливості державної та владної організації українського народу у період XI–XVIII ст.;

– з'ясувати наявність взаємозв'язку між релігійною та національною належністю в історичних творах М. І. Костомарова;

– висвітлити особливості бачення М. І. Костомаровим змісту історичного розвитку та способів перетворення історичної дійсності;

– дослідити обґрунтування в публіцистиці М. І. Костомарова існування українського народу як об'єкта культурно-просвітньої роботи та проаналізувати її наслідки як внесок вченого у формування етнокультурних засад українського національного руху.

Об'єктом дослідження є процес творення етнокультурних засад українського національного руху XIX ст. через призму наукової та науково-публіцистичної діяльності М. І. Костомарова.

Предметом дисертаційного дослідження є внесок М. І. Костомарова у формування етнокультурних засад українського національного руху XIX ст.

Хронологічні рамки дослідження визначаються роками життя М. І. Костомарова (1817–1885). Особлива увага зосереджена на періоді активної громадсько-культурної та наукової діяльності вченого, що охоплює 1841–1885 рр.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є принцип історизму, що передбачає висвітлення минулого в його історичному контексті, об'єктивності, що вимагає виявлення чинників та умов, що визначали наукову та громадську діяльність М. І. Костомарова, сукупного вивчення об'єктивного та суб'єктивного чинників історичних подій, принцип критичного підходу до джерельного матеріалу та літератури за вказаною тематикою. У процесі написання дисертації використовувалися методи: критично-аналітичний і ретроспективний (сприяв визначенню ступеня наукової розробки проблеми у вітчизняній історіографії та її джерельної бази, дав змогу проаналізувати історіографію проблеми та виокремити маловивчені її складові); узагальнення та систематизації (надав можливість виокремити зміст понятійно-категоріального апарату вченого та принципи його застосування істориком); текстологічного аналізу (на основі текстів багатьох наукових та літературних творів вченого дав змогу з'ясувати погляди М. І. Костомарова, сформовані у процесі вивчення минулого українського народу, на міру його залученості в державне управління у період XI–XVIII ст.; розкрити погляди М. І. Костомарова на державну організацію українського народу; з'ясувати наявність взаємозв'язку між релігійною та національною належністю в історичних творах М. І. Костомарова); аналітичний (надав можливість з'ясувати погляди М. І. Костомарова на зміст історичного розвитку); історико-біографічний (використовувався для дослідження публіцистичного обґрунтування М. І. Костомаровим існування українського народу як об'єкта культурно-просвітньої роботи).

Використання проаналізованих принципів і методів дало змогу охопити наявні джерела та зосередити увагу на визначених завданнях дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що робота є спробою дослідження наукової, науково-публіцистичної та громадської діяльності М. І. Костомарова як його участі у процесі творення ним етнокультурних засад українського національного руху.

У роботі вперше визначено ступінь наукової розробленості проблеми в історіографії та її джерельну базу, серед котрої найважливішою для реалізації завдань роботи визначено тексти наукової, науково-публіцистичної та літературної спадщини вченого, а також матеріали приватного листування; виокремлено зміст понятійно-категоріального апарату вченого як засобу реалізації концепції відтворення «зовнішньої» та «внутрішньої» правди історії; досліджено погляди М. І. Костомарова, сформовані у процесі вивчення минулого українського народу та його сусідів на особливості державної та владної організації українського народу у період XI–XVIII ст., у котрій вчений визначив ознаки федерації та демократичного устрою порівняно з єдиновладдям у Московській державі та владою аристократії в Речі Посполитій; з'ясовано наявність у розвідках М. І. Костомарова тісного взаємозв'язку між віросповіданням і національністю українського народу та сусідніх народів у добу XI–XVII ст.; висвітлено погляди на зміст історичного розвитку та способи перетворення історичної дійсності шляхом просвіти народу як теоретичної основи наукової та громадської діяльності вченого; досліджено публіцистичне обґрунтування М. І. Костомаровим існування українського народу як підстави для реалізації вченим його наукової концепції прогресу українського народу шляхом культурно-просвітньої роботи на його користь, що було внеском у формування етнокультурних засад українського національного руху.

Практичне значення одержаних результатів. Отримані в процесі дослідження положення та висновки, засновані на розгляді найбільш значущої частини комплексу творчої спадщини М. І. Костомарова, можуть застосовуватись науковцями при подальшій розробці досліджуваної та дотичних до викладеної тем. Матеріали дисертації можуть бути використані при написанні розділів підручників з історії України, де розглядаються проблеми витоків українського націєтворення доби XIX ст., а також при викладанні курсів історії України у вищій школі.

Апробація результатів дослідження. Положення роботи обговорено на засіданнях кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури, апробовано у доповідях та повідомленнях, виголошених на секції міжнародної науково-практичної конференції «Історичні та світоглядні перспективи засад розвитку науки і техніки XX – поч. XXI ст.» НУХТ (Київ, 2010); двох всеукраїнських науково-практичних конференціях «Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи» (Київ, 2003) та «Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспект в умовах Півдня України» (Запоріжжя, 2003), а також на чотирьох наукових конференціях молодих вчених, аспірантів і студентів Київського національного університету будівництва і архітектури (Київ, 2007, 2010).

Публікації. Основні положення та результати дослідження висвітлено у шести одноосібних публікаціях, що вміщені у фахових виданнях ВАК України.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, що поділяються на одинадцять підрозділів, а також висновків і списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації – 244 сторінки, із них 189 сторінок основного тексту, бібліографія містить 512 позицій й подана на 54 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується вибір теми, її актуальність, хронологічні межі, сформульовано методологічні принципи дослідження, об'єкт та предмет, визначено мету й завдання, розкрито практичне значення дисертації.

Розділ 1 «Історіографія та джерельна база дослідження» присвячений аналізу літератури з проблематики дисертації, класифікації джерельної бази. Основна характеристика історіографії здійснена в енциклопедичних виданнях та дослідженні біографії вченого канадського українця Т. Приймака¹. Проблема вироблення М. І. Костомаровим етнокультурних засад українського національного руху розглядалася в розвідках як дотична у процесі висвітлення основ історіографічної концепції вченого, його діяльності у складі Кирило-Мефодіївського товариства та науково-публіцистичної діяльності. Для розвідок до 1917 р. характерними є два напрями: один – оцінки істориків, громадських діячів, другий – спогади друзів, знайомих, у яких містилася інформація про творчу лабораторію М. І. Костомарова². На думку В. І. Семевського, прихильне ставлення до української культури у вченого було сформовано ще в харківський період його життя. Історики та сучасники М. І. Костомарова – В. Б. Антонович, П. Польовий, М. Н. Писарев, О. І. Попов, І. П. Крип'якевич³ – приділили особливу увагу об'єктові дослідження М. І. Костомарова – руському народу та підходам, які він використав при вивченні його минулого. Ці розвідки істотно доповнюють методологічну роботу М. І. Костомарова⁴ «Об отношении русской истории к географии и

¹ *Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817–1885)* / [Пинчук Ю. А., Аббасов А. М., Михненко А. М. и др.]; редкол.: В. А. Смолий (председатель) и др.; НАН Украины, Ин-т ист. Украины. – К., Донецк: Юго-Восток, 2001. – 572 с.; Смолий В. А. М. Костомаров: віхи життя і діяльності // *Енцикл. довідник* / Смолий В. А., Пінчук Ю. А., Ясь О. В.; за заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Вища школа, 2005. – 543 с.; Prymak T.M. *Mukola Kostomarov: A Biography* / T.M. Prymak – Toronto, 1996. – 263 p.

² Семевский В. И. *Очерк о Н. И. Костомарове 1817–1885* / В. И. Семевский // *Русская старина*. – 1886. – №1. – С. 181–212; Пыпин А. Н. *Последние труды Н. И. Костомарова* / А. Н. Пыпин // *Вестник Европы*. – 1890. – Т.6. – Кн.12. – С. 788–802.

³ Антонович В. Б. *Н. И. Костомаров как историк Малороссии* / В. Б. Антонович // *Киевская старина*. – 1885. – №5. – Т.12. – С. 26–34; Полевой П. *Историк-идеалист* / П. Полевой // *Исторический вестник*. – 1891. – №2. – С. 501–520; Писарев М. Н. *Памяти Н. И. Костомарова* / М. Н. Писарев // *Вестник Европы*. – 1911. – Т.125. – №7. – С. 134–153; Попов А. И. *Н. И. Костомаров – преподаватель Ровненской гимназии* / А. И. Попов // *Исторический вестник*. – 1917. – №3. – С. 716–735; Крип'якевич І. П. *Археографічні праці М. І. Костомарова* / І. П. Крип'якевич // *ЗНТШ*. – 1918. – Т.126–127. – С. 105–140.

⁴ Костомаров Н. И. *Об отношении истории к географии и этнографии* / Н. И. Костомаров // *Історична спадщина у світлі сучасних досліджень*. Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський [Пінчук Ю. А., Санцевич А. В., Герасименко Н. О., Нерод В. О.] ; за ред. В. А. Смолія, Ю. А. Пінчука; НАН України, Ін-т іст. України. – К., 1995. – С. 166–182.

етнографії» з критикою історії як історії правителів та держав. М. П. Драгоманов у своїх роботах досліджував публіцистичну творчість історика як поборника прав української мови бути мовою початкової освіти та церковної проповіді. Він засудив спроби вченого замиритися з офіційними колами тодішньої Росії після указу 1876 р. та зростання реакції у 1881 р.⁵ У розвідках цього часу головну увагу було приділено професійним якостям М. І. Костомарова як науковця, котрі викликали чимало зауважень й виокремлення котрих можна охарактеризувати як перші дослідження етнокультурних складових національного руху в Україні. Цей напрям діяльності вченого став об'єктом гострої критики з боку проросійських сил в Україні. Їхні представники – С. С. Гогоцький, Т. Д. Флоринський, а також представник москвофільства на Галичині І. П. Філевич⁶ критично розцінили тези історика про національну окремішність українців та його програму їхньої освіти.

Слід зауважити, що значення діяльності М. І. Костомарова у справі обґрунтування культурної, мовної, громадської окремішності українського народу окреслив М. С. Грушевський, для якого М. І. Костомаров був «ідеологом українського національного руху»⁷.

У розвідках 20-х років ХХ ст. в Україні оцінки наукової та громадської діяльності М. І. Костомарова мало відрізнялись від попередньої доби й головним чином зосереджувались на характері сприйняття вченим романтичних ідей доби 1840-х років⁸, критиці обмеженості інтересів М. І. Костомарова як вченого, далекого від практичного життя⁹. Чи не вперше в радянській історіографії саме спосіб висвітлення історичних подій М. І. Костомаровим було розглянуто М. Рубінштейном¹⁰, котрий доводив тезу про помилковість історіографічної концепції М. І. Костомарова. У повоєнній радянській історіографії М. І. Костомаров виступає як ліберал та буржуазний націоналіст. З послабленням ідеологічного тиску на дослідників у 1950 – 1960-ті роки з'являються нові дослідження П. А. Зайончковського, Л. К. Полухіна, Є. С. Шабліовського¹¹. Ці роботи за

⁵ Драгоманов М. П. Микола Іванович Костомаров. Життєвий очерк / М. П. Драгоманов. – Львів, 1901. – С. 16, 25.

⁶ Гогоцький С. Еще несколько слов об украинофилах / С. Гогоцький // Русский вестник. – 1875. – Т. 117. – № 7. – С. 787–798; Флоринский Т. Д. Славянское племя (статистическо-этнографический обзор современного славянства) / Т. Д. Флоринский. – К.: Тип. У-та св. Владимира Ак. о-ва печ. и изд. дела Н. Корчак-Новицкого, 1907. – 193 с.; Филевич И. П. По поводу теории двух русских народностей / И. П. Филевич. – Львов: Изд. «Галицко-русской Матицы», 1902. – 59 с.

⁷ Грушевський М. С. М. Костомаров і Новітня Україна / М. С. Грушевський // Україна: науковий двохмісячник українознавства. – 1925. – № 3. – С. 3–20.

⁸ Гуревич З. «Молода Україна». До восьмидесятих роковин Кирило-Мефодієвського братства / З. Гуревич. – Харків: Держвидав України, 1928. – 120 с.; Шамрай А. Мотиви національної туги у творчості І. Галки та А. Могили / А. Шамрай // Харківська школа романтиків. – Х.: Держвидав України, 1930. – Т. 1. – С. 5–45.

⁹ Гермайзе О. М. І. Костомаров в світлі автобіографії / О. Гермайзе // Україна: науковий двохмісячник українознавства. – 1925. – № 3. – С. 79–87.

¹⁰ Рубинштейн Н. Н. И. Костомаров / Н. Рубинштейн // Исторический журнал. – 1940. – № 10. – С. 40–50.

¹¹ Зайончковский П. А. Кирилло-Мефодиевское общество / П. Зайончковский. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1959. – 172 с.; Полухин Л. К. Формування історичних поглядів Миколи Івановича

напрямами аналізу творчої спадщини М. І. Костомарова мало відрізнялися від розвідок 1920–1930-х років. У розвідках радянського періоду було визнано значну роль М. І. Костомарова в обстоюванні самотності української мови та літератури. У дослідженнях цього часу визнавалося, що вчений у питанні про роль народних мас в історії протистояв негативному ставленню до останніх з боку тодішньої російської історіографії, зокрема С. М. Соловйова. З посиленням ідеологічного тиску на українську історичну науку на початку 1970-х років «буржуазно-ліберальні» штампи в оцінці М. І. Костомарова поновились¹².

Водночас М. Д. Бернштейном¹³ було здійснено дослідження змісту видання «Основа». Дослідник, вивчаючи публікації та ідеологію цього українофільського журналу, аналізував полемічні статті М. І. Костомарова й сформулював тезу про програму «Основи», котра включала вимогу поширення української мови як мови початкової освіти. Отже, після тривалої перерви українська радянська історіографія звернулася до змістовного аналізу конкретики «публіцистичної боротьби» вченого початку 1860-х років. Так, П. М. Поповим було критично розглянуто етнографічну спадщину М. І. Костомарова, котрий з «буржуазно-ліберальних» позицій розглядав народ як головний об'єкт дослідження. Більш сучасні роботи про літературознавчі студії вченого вільні від останніх штампів¹⁴.

Особливе місце у вивченні особистості та творів історика посідають роботи Ю. А. Пінчука, на думку котрого М. І. Костомаров був початківцем наукової історичної школи, що ставила в основу вивчення історичних явищ психологію народу¹⁵. В останніх роботах дослідник привертає увагу до ролі М. І. Костомарова у творенні української національної свідомості та ідентичності, зокрема у публіцистиці вченого¹⁶.

У роботах сучасних українських дослідників в умовах звільнення історичної науки від ідеологічних штампів та стереотипів щодо історії українського націєтворення набули розвитку положення М. С. Грушевського про

Костомарова / До критики буржуазно-поміщицької історіографії на Україні / Л. К. Полухін. – К., 1959. – 128 с. ; Шаблювський Є. М. І. Костомаров, його життя і діяльність / Є. М. Шаблювський // Костомаров М. І. Твори : в 2 т. [упор. та підг. текстів чл.-кор. АН УРСР Є. С. Шаблювський, канд. філ. наук В. С. Бородіна ; приміт. В. С. Бородін]. – К. : Дніпро, 1967. – Т.1. – С. 5–33.

¹² Волощенко А. К. Нариси історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX століття / А. К. Волощенко. – К. : Наук. думка, 1974. – С. 115–123.; Див. докладніше про стан української науки: В. М. Даниленко, В. К. Баран Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті рр.) / В. М. Даниленко, В. К. Баран. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1999. – С. 42-43.

¹³ Бернштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кін. 50–60 рр. XIX ст. / М. Д. Бернштейн. – К. : Вид-во Ак. наук УРСР, 1959. – 216 с.

¹⁴ Попов П. М. М. І. Костомаров як фольклорист і етнограф / П. М. Попов. – К. : Наук. думка, 1968. – 114 с. ; Яценко М. Т. М. І. Костомаров – фольклорист і літературознавець / М. Т. Яценко / Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. – К. : Либідь, 1994. – С. 5–43.

¹⁵ Пінчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова. Критический очерк / Ю. А. Пінчук. – К. : Наук. думка, 1984. – 192 с. ; Пінчук Ю. А. М. І. Костомаров / Ю. А. Пінчук. – К. : Наук. думка, 1992. – 232 с.

¹⁶ Пінчук Ю. А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації / Ю. А. Пінчук. – К. : НАНУ України, Ін-т. іст. України, 2009. – 306 с.

М. І. Костомарова як ідеолога українського національного руху. Отже, багато аспектів проблеми творення національної ідентичності та національної свідомості й освіти українською інтелігенцією як початкового етапу українського національного руху, його державотворчого спрямування висвітлено у працях В.Й.Борисенко, П. С. Гончарука, І. І. Дробота, Л. Г. Іванової, Я. В. Козачка, В.М.Рички, В. Г. Сарбея, Т. А. Стоян¹⁷. Теоретичні проблеми періодизації, змісту періодів українського національного руху, ролі М. І. Костомарова в цьому процесі розроблено зарубіжними українцями Д. Сондерсом та П. Магочієм, сучасними українськими та російським дослідниками¹⁸.

Водночас у розвідках сучасних українських дослідників спостерігається нетрадиційне тлумачення зацікавленості вченого українською мовою та культурою. Так, на думку В. В. Ващенко, М. І. Костомаров у процесі вивчення української історії, захисту права української культури на життя сам зростав, формувалась його власна самоідентифікація¹⁹.

Варто додати, що в дослідженнях образу українського селянства, здійснених Т. В. Портновою²⁰, підкреслюється, що в творчості української інтелігенції другої половини ХІХ ст. ідеальний образ українського селянина (отже, народу) створювався за допомогою виокремлення рис його національної вдачі. Відтак, на наш погляд, такий підхід можна застосувати до аналізу значного масиву науково-публіцистичної та історичної спадщини М. І. Костомарова.

---

¹⁷ Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту в Україні 60–90-х років ХІХ ст. / В.Й.Борисенко – К., 2011. – 161 с. ; Гончарук П. Супільно-політичні та історичні погляди П.О.Куліша. До 110-ї річниці його світлої пам'яті (1819 – 1897) / П. Гончарук – К.: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2006. – 248 с.; Дробот І., Кучер В. Пошуки шляхів визволення України / І.Дробот, В.Кучер – К: «Школяр», 1999.– С.4 – 5.; Іванова Л. Г. Початки українського національно-культурного руху / Л. Г. Іванова // Нариси з історії українського національного руху. – К., 1994. – С. 44–56; Козачок Я. В. Українська ідея з вузької стежки на широку дорогу (Художня і науково-публіцистична творчість М. І. Костомарова) / Я. В. Козачок. – К., 2004. – 352 с.; Ричка В.М. Києво-руська спадщина в російській та українській історіографії ХІХ ст. / В.М.Ричка // УІЖ. – 2011.– №2. – С.143 – 158; Сарбей В. Г. Розвиток української національної свідомості / В. Г. Сарбей // Нариси з історії українського національного руху : монографія / НАН України, Ін-т історії України [відп. ред. та авт. передм. В. Г. Сарбей]. – К., 1994. – С. 31–37 ; Стоян Т. А. Науково-педагогічні кадри університетів підросійської України в другій половині ХІХ ст. / Т. А. Стоян // Наукові записки : зб. наук. ст. Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. – Вип. 1. – К. : НПУ, 1998. – С. 86–93.

¹⁸ Сондерс Д. М. Костомаров і творення української національної ідентичності / Д. Сондерс // Київська старовина. – 2001. – №5. – С. 21–33 ; Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура / П. Магочій // УІЖ. – 1991. – №3. – С. 97–107 ; Потульницький В. А. Українська та світова історична наука / В. А. Потульницький / УІЖ. – 2000. – №4. – С. 20–37 ; Миллер А. И. Украинфильство // Славяноведение. – 1998. – С. 28–38.

¹⁹ Ващенко В. В. Лекції з історії української історичної науки другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський) : навч. посіб. / В. В. Підгаєцький (ред.) ; Дніпропетровський держ. у-т. / В. В. Ващенко. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1998. – 140 с.

²⁰ Портнова Т. В. Селянство в уявленнях української інтелігенції 60–80-х років ХІХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. В. Портнова. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.

До речі, у сучасний період розвідки В. Л. Смілянської та О. В. Яся про історичні монографії вченого поставили зміст його творів у контекст «романтичного жанру», в котрому творив вчений, змальовуючи життя «зовнішне» та «внутрішнє». М. І. Костомаров віддавав перевагу останньому²¹, котре охоплювало мову, звичаї, культуру народу як явища повільно змінні й котрі становили етнокультурну проблематику. Водночас малодослідженими залишаються проблеми понятійно-категоріального апарату вченого, також тотожності віри і національності у його творчій спадщині. Поряд з тим зміст деяких понять, зокрема нації в добу середньовіччя, досліджено у працях О. П. Моці, присвячених ранньосередньовічній історії Русі²². Це стосується й окремих аспектів проблеми ототожнення віри та національності, котрі були розглянуті в розвідках канадських українців Анджея Поупа та Френка Сисина²³.

Питання історії й культури у спадщині історика, його суспільно-політичні погляди досліджено О. Т. Гончар і Т. П. Чалою²⁴.

Отже, проблема творення М. І. Костомаровим етнокультурних засад українського національного руху знайшла певне відображення у працях дореволюційних, радянських та сучасних вітчизняних та зарубіжних науковців. Однак у цих розвідках поряд з оглядом внеску вченого у творення ідейних основ національного руху недостатня увага приділена способам його роботи над викремленням «національних рис» релігії, державного життя, мови українців.

Джерельна база роботи складається з архівних матеріалів, опублікованих документів, мемуарної літератури, текстів науково-публіцистичних, історичних та літературних творів М. І. Костомарова. Значну частину джерельної бази дослідження становлять архівні документи та матеріали, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІАК

²¹ Смілянська В. Л. Літературна творчість Миколи Костомарова / В. Л. Смілянська // Костомаров М. І. Поезії. Драми. Оповідання. – К. : Дніпро, 1990. – С. 5–37 ; Ясь О. В. Історія як сюжет. Представлення образу Б. Хмельницького в однойменній монографії М. І. Костомарова / О. В. Ясь // УІЖ. – 2007. – №2. – С. 89–106 ; Ясь О. В. Історія як міф. Гетьман-відступник у рецепції М. І. Костомарова / О. В. Ясь // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха : зб. наук. праць / [відп. ред. В. А. Смолій, відп. секретар О. О. Ковалевська]. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2008. – С. 145–169.

²² Моця О. П. «Южная Русская земля» / О. П. Моця. – К., 2008. – 244 с. ; Моця О. П. Етнічні процеси в автохтонному середовищі на етапі ранньомодерної історії України / О. П. Моця // УІЖ. – 2010. – №1. – С. 41–52.

²³ Poppe A. The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus' to 1300 / A. Poppe // Harvard Ukrainian Studies XXI(3–4). – 1997. – P. 365 ; Frank E. Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing 1620–1690 / Sysyn E. Frank // History, Culture and Nation : An Examination of Seventeenth – Century Ukrainian history writing // Ukrainian Studies Fund Harvard University Cambridge, Massachusetts, 1988. – P. 406.

²⁴ Гончар О. Т. Проблеми історії та культури України в епістолярній спадщині М. І. Костомарова : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. Т. Гончар. – К., 2008. – 16 с. ; Чалая Т. П. Н. И. Костомаров (1817–1885): общественно – политические взгляды и деятельность : автореферат дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «отечественная история» / Т. П. Чалая. – Воронеж, 2006. – 19 с.

України), Державному архіві м. Києва (ДАК), Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (ІР НБУВ).

Фонд 442 Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) містить матеріали Канцелярії київського, подільського та волинського генерал-губернатора періоду (1796–1916 рр.). У секретній частині фонду за 1864 р. міститься звернення М. І. Костомарова стосовно недопущення його на роботу професором російської історії в Київському університеті ім. св. Володимира (Оп. 814. – Спр. № 486. Дело Канцелярии Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. «О Николае Костомарове по секретной части» 04.06.1864–11.06.1864 г.). Вчений, звертаючись до генерал-губернатора М. М. Анненкова, котрий заблокував його обрання на посаду професора Київського університету рішуче відкинув свою причетність до будь-яких проявів українофільства, сепаратизму, котрі приписували йому деякі газети через опікування українською мовою, й підкреслив, що діяв відповідно до настанов уряду. Це звернення наочно демонструє й переконання М. І. Костомарова в першочерговій важливості саме підвищення морального та освітнього рівня українського народу як основи його подальшого розвитку. Відома відповідь генерал-губернатора про непотрібність української мови в просвіті простолюду була опублікована Г. Мараховим²⁵.

Фонд 707 Центрального державного історичного архіву (м. Київ) містить матеріали Управління Київського навчального округу (1832–1819 рр.). Серед них у секретній частині є документи, пов'язані з заходами щодо упередження проявів вільнодумства в навчальних закладах шляхом усунення неблагонадійних осіб. У цій частині зберігаються і матеріали заходів керівництва округу, зокрема заступника попечителя М. В. Юзефовича, щодо розслідування керівництвом округу та генерал-губернатором Д. Г. Бібіковим обставин справи кирило-мефодіївців. Тут містяться й матеріали про заходи керівництва Київського навчального округу щодо ліквідації можливих негативних впливів діяльності учасників товариства шляхом вилучення їхніх творів з бібліотек гімназій. Особистий фонд одного з активних учасників подій справи кирило-мефодіївців – Фонд 873 Юзефовича М. В. (1826–1907 рр.) у Центральному державному історичному архіву (м. Київ). Серед копій матеріалів фонду – особисте звернення М. І. Костомарова до М. В. Юзефовича щодо вилучених у вченого ділових паперів. З переліку втрачених паперів, наведених М. І. Костомаровим, видно, що напередодні арешту він активно працював над текстом свого майбутнього твору «Богдан Хмельницький», мав численні документи Острогозького полку, де проходив військову службу. Матеріали листування фонду М. В. Юзефовича дали змогу простежити наявність великої уваги цієї однієї з провідних особистостей тодішньої Малоросії до стану та змісту народної просвіти, його стурбованість проблемою народних шкіл. З матеріалів листування видно про увагу Г. П. Галагана до українофільського часопису «Основа» як одного з видань, що мало протистояти польському впливу в Південно-Західному краї.

²⁵ Марахов Г. Нові сторінки біографії М. І. Костомарова / Г. Марахов // Вісник АН УРСР. – 1972. – №1. – С. 99–106.

Фонди Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського містять матеріали ділового та приватного листування історика. Вони входять до складу особового архіву історика (ф. 22), що зберігаються у цьому ж інституті. Ці матеріали є важливим джерелом для дослідження наукових поглядів М. І. Костомарова на зміст історичного поступу та його рушійні сили. Тут наявний великий масив приватного та ділового листування М. І. Костомарова з видавцями, дружиною – А. Л. Костомаровою, близькими товаришами – Д. Л. Мордовцевим, О. О. Гатцуком, а також В. Б. Антоновичем, М. П. Драгомановим, Є. Барсовим, К. Юнге, видавцями С. А. Юр'євим, О. С. Суворіним. Цінні спостереження та оцінки сучасників М. І. Костомарова щодо його наукової діяльності українофілів містяться в щоденниках Г. П. Галагана, копіях звітів генерал-губернатора Д. Бібікова до Миколи I стосовно суспільного та політичного становища Малоросії у 1840-х роках, зокрема Кирило-Мефодіївського товариства, його засновників, матеріали епістолярної та наукової спадщини послідовників М. І. Костомарова – В. Б. Антоновича, В. Данилевича (ф. 1). Вони допомогли у відтворенні сприйняття царською владою діяльності Кирило-Мефодіївського товариства та сприяли розкриттю проблеми ідейно-теоретичних основ діяльності М. І. Костомарова. Важливими є матеріали й фонду 10 Всеукраїнської академії наук, що містить чорнові матеріали статей з академічних видань 1920-х рр. ВУАН («Україна», «За сто літ»), у яких Н. Бухбіндером, І. Житецьким, І. Айзенштоком було здійснено публікації епістолярії М. І. Костомарова.

У Державному архіві м. Києва фонд першої чоловічої гімназії (ф. 108) містить матеріали про педагогічну діяльність М. І. Костомарова після переведення його до Києва на посаду старшого вчителя з 1845 по 1846 рр., а фонд Київського університету св. Володимира (ф. 16.) містить матеріали Ради Університету св. Володимира про роботу М. І. Костомарова на посаді ад'юнкта кафедри російської історії, його переведення до м. Саратова після арешту у справі кирило-мефодіївців.

Значний масив джерел дисертації становить опубліковане листування М. І. Костомарова з відомими науковцями, журналістами та видавцями, здійснене у 1920-ті рр. Д. Абрамовичем, Г. Житецьким, В. Даниловим, А. Шамраєм, І. Я. Айзенштоком, Н. Бухбіндером та сучасною українською дослідницею О. Т. Гончар. Опубліковане листування дало змогу висвітлити окремі аспекти історіографічних поглядів вченого на минуле українського народу, обстоювання ним своїх поглядів про мовну та культурну окремішність українського народу та подробиці намагань зупинити варварські утиски української мови та культури у 1863, 1876 рр.

Цінні відомості про значущі події життєвого шляху історика містяться у написаній дружиною М. І. Костомарова А. Л. Костомаровою «Автобіографії» історика. Тут докладно викладено інформацію про навчання в Харківському університеті, захоплення українською мовою та народом, перші наукові праці, участь у створенні Кирило-Мефодіївського товариства, арешт, викладання в Санкт-Петербурзькому університеті, участь у виданні «Основи», роботу над студіями про минуле українського народу, обставини публіцистичної боротьби вченого за право вільного розвитку української мови. Ґрунтовне доповнення до джерельної бази

дослідження становлять спогади сучасників – Н. О. Білозерської, Д. Л. Мордовцева, Д. Корсакова, А. Корсукова, Ф. Неслуховського²⁶.

Важливими для розкриття змісту народознавчих студій та науково-публіцистичної боротьби вченого за вільний розвиток української мови є тексти таких праць вченого, як: «О федеративном начале в Древней Руси» (1861 р.), «Две русские народности» (1861 р.), «Мысли южнорусса о преподавании на малорусском языке» (1862 р.) та ін. Значну цінність також становлять роботи вченого про історичне минуле українського народу та його сусідів доби Х-XVIII ст. Серед них – «Богдан Хмельницкий и возвращение южной Руси к России» (1857 р.), «Черты народной южнорусской истории» (1861 р.), «Южная Русь в конце XVI века» (1865 р.), «Мазепа» (1882 р.), а також історичні повісті – «Сын. Рассказ из времен XVII века» (1865 р.), «Кудеяр. Историческая хроника в трех книгах» (1875 р.).

Важливе значення для розкриття поглядів вченого на об'єкт дослідження (народ) мають тексти другого варіанта магістерської дисертації вченого «Об историческом значении русской народной поэзии» (1843 р.) та роботи «Об отношении истории к географии и этнографии» (1863 р.).

Отже, джерельна база досліджуваної проблеми є достатньо репрезентативною. Наявний комплекс документального матеріалу надає можливість висвітлити обґрунтування М. І. Костомаровим тези про етнокультурну окремішність українського народу, оцінити внесок історика в розробку наукової та ідеологічної основи українського національного руху XIX ст.

Розділ 2 «Ідейно-світоглядні основи обґрунтування М. І. Костомаровим національних та культурних особливостей українського народу» присвячений розгляду теоретико-методологічних засад наукових поглядів вченого в контексті українського романтизму та категоріально-понятійного інструментарію його праць. Уже після закінчення Харківського університету саме в царині народної творчості як свідчення стану народних переконань та уявлень про організацію свого життя того чи іншого періоду М. І. Костомаров убачав наявність «внутрішньої правди» історії. Цей підхід дав змогу вченому досягти доступної літературної форми викладу минулого. М. І. Костомаров вважав, що головне – точне відтворення

²⁶ Мордовцев Д. Л. Н. И. Костомаров / Д. Л. Мордовцев // Русская старина. – 1885. – Т.48. – №12. – С. 637–662 ; Мордовцев Д. Л. Н. И. Костомаров / Д. Л. Мордовцев // Русская старина. – 1885. – Т.49. – №2. – С. 323–360 ; Белозерская Н. А. Н. И. Костомаров 1857 – 1875 / Н. А. Белозерская // Русская старина. – 1886. – Т.49. – №3. – С. 609–636 ; Белозерская Н. А. Н. И. Костомаров 1857–1875 / Н. А. Белозерская // Русская старина. – 1886. – Т.50. – №5. – С. 327–338 ; Корсаков Д. Из воспоминаний о Н. И. Костомарове и С. М. Соловьеве / Д. Корсаков // Вестник Европы. – 1906. – Кн.9. – С. 221–272 ; Неслуховский Ф. Из моих воспоминаний / Ф. Неслуховский // Исторический вестник. – 1890. – №4. – С. 116–154 ; Колбасин Е. Из воспоминаний о Н. И. Костомарове / Е. Колбасин // Одесский вестник. – 1885. – 19 апреля. – С. 1 ; Пантелеев Л. Ф. Воспоминания / Л. Ф. Пантелеев. – М. : Худ. лит., 1958. – 849 с. ; Корсуков А. Николай Иванович Костомаров / А. Корсуков // Русский архив. – 1890. – Кн. 3. – С. 200–221.

внутрішньої правди. Вивчення «внутрішньої історії» українського народу сприяло виокремленню вченим його етнокультурних особливостей та початку процесу усвідомлення національних особливостей українського народу.

В розділі розглянуто категоріально-понятійний інструментарій праць вченого. Серед понять, котрими оперував вчений у зображенні ранньої історії Давньоруської держави, – «руські народці», їх союзи, «слов'яно-руські народи», що за змістом відповідає сучасним поняттям «плем'я», «союз племен». Вчений у текстах своїх праць використовував поняття «плем'я» для позначення груп народів, наприклад народів «фінського» або «південноруського племені».

У викладі давньоруської історії М. І. Костомаров приділив увагу негативному впливові на південноруський народ кочовиків, котрі збільшували «народонаселення» Південної Русі, але гальмували об'єднання «слов'яно-руських народів». Така оцінка не була сприйнята його послідовником у народницькій історіографії В. Б. Антовичем, котрий розцінив ці впливи саме як процес формування українського народу. Частково такі оцінки східних іноетнічних впливів підтримав М. С. Грушевський. Особливе місце в працях М. І. Костомарова займає поняття «народність». Важливу роль у викладі змісту цього поняття відіграла знаменита стаття вченого «Две русские народности», де автор наголошував на існуванні в рамках руського народу гілок (або видів) малоруської, великоруської, білоруської. У розумінні М. І. Костомарова руськість – це ознака не тільки національної, а й релігійної належності до православної церкви, а перехід у католицтво – втрата належності до «руської народності». Цей підхід застосований вченим до викладу подій XV–XVII ст. відповідає головному принципу відповідності «внутрішній правді», де автор твору у своїх текстах оперує поняттями, сучасними до подій, котрі розглядає. Зміст поняття «нація» історик відповідно до уявлень доби XV–XVII ст. розуміє як означення дворянства.

Таким чином, застосовані вченим поняття та категорії в його народознавчих працях покращували сприйняття тих відмінностей та умов формування народів у багатьох сферах їх життя, а багатоваріантність назв подібного явища (гілки народності, племена) відображали ступінь розвитку тодішніх студій у цій сфері. Ці роботи стали поштовхом до студій народницької історіографії й сприяли національному самоусвідомленню українського народу.

Розділ 3 «Народознавчі студії М. І. Костомарова та обґрунтування етнокультурних рис українського народу» присвячений розгляду історичних розвідок вченого про минувшину українського, російського та польського народів.

Аналізується «народоправний ідеал» вченого, розкритий ним у дослідженнях з історії Давньоруської держави, Галицько-Волинського князівства, Новгородської республіки та українського козацтва. На думку вченого, головною спільною рисою ранньої історії цих державних утворень була активна участь народу в управлінні та формуванні влади держави, на основі цієї спільної риси історик дійшов висновку й про спільне національне походження народів цих держав, де народоправство було свідченням їх етнополітичної культури. У своїх історичних творах М. І. Костомаров не обійшов увагою й концентрований вияв української політичної традиції – козацтво. Ця тема – чи не найголовніша в знаменитій монографії вченого «Богдан Хмельницький», де він досліджував «народну самодіяльність» цього часу.

З народним способом організації влади в державі тісно пов'язаний спосіб державної організації. Остання, на переконання М. І. Костомарова, у Давньоруській державі мала федеративні риси. Положення цієї концепції вчений сформулював у статті «О федеративном начале в Древней Руси. Письмо редактору». Її положення стали відповіддю на родову теорію державницької школи російської історіографії, передусім С. М. Соловйова, викликала заперечення та критику М. П. Драгоманова, К. М. Бестужева-Рюміна. Саме після цієї критики на початку 1880-х рр. вчений наголосив на наявності лише федеративних ознак устрою Давньоруської держави, котрі не змогли сформуватися через татарську навалу. Водночас остання сприяла розвитку принципу єдиновладдя, що сформувався в північній Русі. Його головні риси розкриті вченим у численних розвідках з історії Московської держави та її народу XII–XVIII ст. Одна з основ способу організації влади – риси народного життя великоросів. Це, на переконання вченого, притаманна російському народу схильність до постійної експансії. Характерними були риси московських князів, котрі концентрували владу в своїх руках, придушуючи будь-який спротив, вели агресивну політику, спрямовану на підкорення сусідніх народів.

Особливою сферою прояву національних рис українського народу, на думку М. І. Костомарова, була релігія. Від початку своєї наукової діяльності, зокрема у час написання першого варіанта магістерської дисертації «О причинах и характере Унии в Западной России», він підкреслював особливість православної віри на українських землях від часів Давньоруської держави. Саме для останньої християнство було чи не єдиним об'єднавчим стрижнем, отже, національною рисою. Особливих рис православ'я набуло на московському підґрунті. Серед них – надзвичайна увага до зовнішніх проявів, що відрізнялось від сприйняття віри у Новгородській республіці, та поширення язичницьких практик серед московського люду. Бути прийнятим до московського загалу, підкреслював М. І. Костомаров, було легко – прийняти православ'я, отже, увійти до руської народності. Способи її втрати, продемонстровані вченим на прикладах переходу на унію численної кількості українських шляхтичів у XV–XVI – на початку XVII ст., котрі, приймаючи католицтво, втрачали свою народність. Тлом для виокремлення національних ознак двох православних народів – українського та російського – стало зображення М. І. Костомаровим сприйняття діяльності представників української церкви в Московській державі.

Отже, значення висновків народознавчих студій вченого підсилювалось тією обставиною, що вони були зроблені на матеріалах ранньосередньовічної історії українського, російського та польського народів. Ця обставина істотно вплинула на процес формування в українського загалу особливого типу свідомості. Її складовою стало усвідомлення своєї національної особистості. Саме виокремлення вченим етнокультурних рис українського народу та їх усвідомлення читаючим загалом сприяло формуванню української національної свідомості було вагомою підставою формування теоретичних основ українського національного руху.

Розділ 4 «Мовно-освітній аспект науково-публіцистичної діяльності М. І. Костомарова» присвячений розгляду публіцистичної спадщини вченого, де висвітлено його участь у формуванні освітньої програми часопису «Основа». Тут

вчений виклав ідейну основу діяльності журналу – пізнання народу та діяльність, спрямовану на його просвіту. Об'єктом просвітницьких заходів був малоруський народ. Перш ніж починати просвітницькі заходи, вчений у статті «Две русские народности» сформулював наукове обґрунтування існування окремого від великоросійського малоросійського народу. У цій статті М. І. Костомаров докладно виклав відмінності у громадському, державному устрої та побуті цих народів, відзначивши демократизм українців та схильність до авторитаризму та експансії росіян. Тези статті викликали повне заперечення у московських шовіністичних колах, зокрема М. Н. Каткова. У відповіді «Правда москвичам о Руси» М.І.Костомаров підтвердив свою тезу про існування саме двох руських народностей. У цей час М. І. Костомаров вступив у суперечку з польськими колами у статті «Правда полякам о Руси», де, зокрема, наголосив на існуванні в часи середньовіччя трьох мов – церковнослов'янської, західно – руської книжної та народної й відкинув прихильне ставлення українців до Речі Посполитої.

Довівши, на наш погляд, існування українського народу з його мовою та історією, М. І. Костомаров виклав основні положення освітньої програми в статті «Мысли южнорусса. О преподавании на южнорусском языке». Серед головних її положень – передача елементарних знань та переклад Св.Письма українською мовою як запорука збереження народності. Виходячи з освітніх завдань, М. І. Костомаров окреслив сферу використання української мови – передача елементарних знань. Звідси – заклик М. І. Костомарова брати участь у зборі коштів на видання підручників. Проте здійснити видавничі плани не вдалося. Адже спроби реалізації українофілами своєї просвітницької програми призвели до формування в російських шовіністичних колах агресивних антиукраїнських настроїв й як результат – обмежень, встановлених щодо україномовних видань. Вчений у науково-публіцистичній боротьбі проти антиукраїнської політики царизму обстоював освітні плани українофілів визначалися як польська інтрига та сепаратизм. Емський указ 1876 р. – об'єкт аналізу та критики М. І. Костомарова у його статтях початку 1880-х рр. Вчений закликав уряд припинити обмеження української мови та обмежив можливу сферу використання української мови як мови для домашнього вжитку, через нерозвиненість її носія – українського народу.

Таким чином, саме в формуванні усвідомлення цих проблем представниками українського руху, здійсненого М. І. Костомаровим, полягав внесок вченого в ідеологічні основи українського національного руху ХІХ ст.

У висновках сформульовано загальні результати дослідження, обґрунтовано положення, основний зміст яких виноситься на захист.

– З'ясовано, що в історіографічних роботах виявлено основні джерела формування поглядів та напрямів діяльності М. І. Костомарова. Їх походження вбачають у поширенні ідей романтизму на теренах Російської імперії. Відокремлення українського народу від росіян визнають безперечною заслугою М. І. Костомарова, котрий обґрунтовував свої висновки передусім на широкому етнографічному матеріалі українського та російського народів. Водночас майже відсутні спеціальні огляди змісту наступних окремих історичних праць вченого з погляду тих завдань, котрі ставив М. І. Костомаров у своїх етнографічних творах. Лише останні розвідки про історичні монографії вченого поставили зміст творів у

контекст «романтичного жанру», в котрому він творив. Отже, в історіографічних розвідках про М. І. Костомарова поряд з оглядом внеску вченого у творення ідейних основ національного руху недостатня увага приділена його праці щодо виокремлення відмінностей російського та польського народів порівняно з українським народом. В архівах і опублікованих джерелах автором виявлено достатньо документів і матеріалів з цієї проблеми, що дає можливість проаналізувати наукову, науково-публіцистичну та громадську діяльність М. І. Костомарова як його внесок у формування етнокультурних засад українського національного руху ХІХ ст.

– Після закінчення Харківського університету молодий вчений був переконаним прихильником вивчення «народної історії». Він вважав, що головне – точне відтворення внутрішньої правди, а не окремих фактів. Цей підхід став основою формулювання понять, котрими оперував М. І. Костомаров у зображенні ранньої історії Давньої Русі – «руські народці», їх союзи, «слов'яно-руські народи», що за змістом відповідає сучасному поняттю «плем'я», «союз племен». М. І. Костомаров використовував поняття «плем'я» для означення груп народів. У викладі ж давньоруської історії вчений приділив увагу впливові на південноруський народ кочовиків, котрі збільшували «народонаселення» Південної Русі. Особливе місце в працях М. І. Костомарова посідає поняття «народність». Вчений наголошував на існуванні в рамках руського народу гілок малоруської, великоруської, білоруської. Для М. І. Костомарова руськість – це ознака національної та релігійної належності до православної церкви, а перехід у католицтво – її втрата. Підхід, застосований вченим до викладу подій ХV–ХVІІ ст., цілком збіжний з головним принципом відповідності «внутрішній правді», де автор твору у своїх текстах оперує поняттями, сучасними до подій, котрі розглядає. Цей принцип був застосований істориком й при використанні поняття «нація».

– Відповідно до ідеї відтворення «внутрішньої правди» минулого народу М. І. Костомаров відтворив «народоправний ідеал» у розвідках з історії Давньоруської держави, Галицько-Волинського князівства, Новгородської республіки. Головною рисою цих держав була активна участь народу в їх управлінні. На основі цієї спільної риси історик дійшов висновку й про спільне походження цих народів. Федеративна теорія М. І. Костомарова засвідчує зв'язок народного способу організації влади в державі зі способом державної організації. Татарська навала, на переконання вченого, сприяла розвитку єдиновладдя в державній організації росіян, чого не було в державній організації українців.

– Для М. І. Костомарова вияв національних рис українського народу – це особливості його віросповідання. Вчений від самого початку своєї наукової діяльності наголошував на особливостях українського прослав'я, котре контрастувало з православ'ям на московському підґрунті.

– Погляди М. І. Костомарова на дійсну історію як історію «внутрішню», котра є малозмінною, вони дають підстави стверджувати про тотожність у розумінні вченим змін «внутрішньої історії» історичного розвитку. Історичний розвиток вчений убачав у розвитку освіченості та моральності народу.

– Результатом студій М. І. Костомарова з історії українського народу та його сусідів стало формування вченим змісту етнокультурних ознак українського народу. Довівши існування українського народу з його мовою та історією, М. І. Костомаров виклав основні положення освітньої програми українського народу. Виходячи з освітніх завдань, М. І. Костомаров окреслив й сферу використання української мови – передача елементарних знань за допомогою відповідних підручників. Спроби реалізації українофілами своєї просвітньої програми призвели до формування в російських «патріотичних» колах антиукраїнських настроїв та обмежень, встановлених щодо україномовних видань у Російській імперії у 1876, 1881 рр. Отже, просвітня програма українофілів не була реалізована. Її зміст відповідав поставленій вимозі – всебічному знанню об'єкта історичних перетворень – українського народу, основ його державної, політичної організації та мови. Формування таких «знань» було ознакою національного руху й одночасно внеском М. І. Костомарова у формування етнокультурних засад для розвитку українського національного руху в майбутньому. Отже, наукова, науково-публіцистична діяльність М. І. Костомарова була складовою творення етнокультурних засад українського національного руху ХІХ ст.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Єгоров В. В. Етнокультурна проблематика у публіцистичних і полемічних творах М. І. Костомарова / В. В. Єгоров // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2003. – №1. – С. 122–129.
2. Єгоров В. В. Понятійно-категоріальний апарат в історичних розвідках М. І. Костомарова (Етнокультурний аспект) / В. В. Єгоров // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – Вип. VIII. – С. 120–128.
3. Єгоров В. В. Проблема мотивації творчості М. І. Костомарова в історіографії / В. В. Єгоров // Південний архів: зб. наук. праць. Історичні науки. – Херсон: Вид. ХДУ, 2004. – Вип. 15. – С. 22–30.
4. Єгоров В. В. Публіцистична спадщина М. І. Костомарова і проблема русифікації Підросійської України / В. В. Єгоров // Південний архів: зб. наук. праць. Історичні науки. – Херсон: Вид. ХДУ, 2006. – Вип. 21. – С. 13–21.
5. Єгоров В. В. До питання про історіографічну концепцію М. І. Костомарова / В. В. Єгоров // Південний архів: зб. наук. праць. Історичні науки. – Херсон: Вид. ХДУ, 2007. – Вип. 24. – С. 8–20.
6. Єгоров В. В. Науково-публіцистична боротьба М. І. Костомарова проти антиукраїнської політики царизму (1860-ті – початок 1880-х років) / В. В. Єгоров // Сторінки історії: зб. наук. праць. – К.: НТУУ «КПІ», 2010. – Вип. 31. – С. 37–51.

АНОТАЦІЇ

Єгоров В. В. М. І. Костомаров у формуванні етнокультурних засад українського національного руху ХІХ ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2011.

Робота присвячена дослідженню внеску М. І. Костомарова у формування етнокультурних засад українського національного руху доби ХІХ ст. Розглянуто історико-ідеологічні джерела формування уявлення М. І. Костомарова про народ як об'єкт наукового вивчення та понятійний апарат історика, основні принципи його застосування М. І. Костомаровим у текстах його історичних творів. Досліджений зміст поглядів М. І. Костомарова на політичну організацію українського народу та його сусідів у період ХІ–ХVІІІ ст. Показано зв'язок у творах М. І. Костомарова релігійної та національної належності українського народу. На основі переконання вченого про моральне вдосконалення народу як зміст історичного поступу базувалась освітня діяльність історика, спрямована на просвіту українського народу. Спроби реалізації М. І. Костомаровим просвітницької програми українського народу в Російській імперії 1860 – поч. 1880-х рр. та її обґрунтування стали вагомим внеском у формування етнокультурних засад українського національного руху.

Ключові слова: М. І. Костомаров, етнокультурні засади, український національний рух, освітня програма, науково-публіцистична спадщина, історіографічна концепція.

Егоров В. В. Н. И. Костомаров и формирование этнокультурных основ украинского национального движения ХІХ в. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2011.

В работе, посвященной исследованию вклада Н. И. Костомарова в формирование этнокультурных основ украинского национального движения, рассмотрены особенности формирования мировоззрения ученого. Проанализированы исторические и идеологические источники представлений историка о народе как объекте исторического исследования. Рассмотрена сущность понятийно-категориального аппарата ученого, а также принципы применения и значение понятий «народ», «народность», «племя», «нация» в исторических исследованиях Н. И. Костомарова. На основании анализа содержания наиболее известных исторических («Богдан Хмельницкий», «Южная Русь в конце ХVІ века») и литературных произведений ученого («Кудеяр»), его эпистолярного наследия, «Автобиографии», определена сущность взглядов на степень вовлечения украинского народа и его соседей в управление их государств, в Древнерусском государстве, Галицко-Волынском княжестве, Новгородской республике, в период существования украинского казачества.

В исследовании рассмотрено представление Н. И. Костомарова об особенностях религии украинского, русского и польского народов как национальных признаках, и определены источники формирования этого представления в исторических текстах ученого.

Эти представления, как и представления Н. И. Костомарова об организации государственной власти, участии народа в управлении государством в истории украинского, русского и польского народов, позволили историку четко обосновать национальную самобытность украинского народа в сфере культурной и

политической жизни. В диссертации определено содержание взглядов Н. И. Костомарова о движущих силах исторического развития. Эти взгляды были сформулированы на основании многолетних исследований ученого прошлого украинского народа, были применены в его просветительской деятельности.

В работе на основании текстов научно-публицистического наследия Н. И. Костомарова ученого раскрыта связь его исторических воззрений и практической просветительской деятельности в начале 1860-х годов. Сущность исторических взглядов историка состояла в представлении об историческом развитии народа как о его моральном прогрессе. В связи с этим подчеркнута значение образования и просвещения для Н. И. Костомарова. В диссертации подчеркнута, что мероприятия, осуществленные ученым в процессе реализации программы просвещения украинского народа, вызвали сопротивление со стороны антиукраинских сил Российской империи, состоявших из русских патриотических кругов, реакционеров и клерикалов Юго-Западного края, которые способствовали притеснениям украинской культуры и языка в 1863, 1876, 1881 годах. Эти мероприятия были весомым вкладом Н. И. Костомарова в разработку этнокультурных основ украинского национального движения XIX в.

Ключевые слова: Н. И. Костомаров, этнокультурные основы, украинское национальное движение, образовательная программа, научно-публицистическое наследие, историографическая концепция.

Yegorov V. V. M. I. Kostomarov in the formation of ethnocultural basis of the Ukrainian national movement of the XIX century. – Manuscript.

The thesis on obtaining Candidate scientific degree of historical sciences, on the speciality: 07.00.01 – Ukrainian history. – National Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2011.

The thesis is devoted to the research of M. I. Kostomarov's contribution in the formation of the ethnocultural basis of Ukrainian national movement of the XIX century. The peculiarities of M. I. Kostomarov's scientific outlook, ideological roots of M. I. Kostomarov's notion about people as the object of the scientific study are examined. The main principles of categories and notions used in M. I. Kostomarov's historical and literary works are defined. The complex of M. I. Kostomarov's notions about the authority features and peculiarities, state building and religion of the Ukrainian character in comparison with Russian and Polish peoples is reconstructed. These notions were formed by M. I. Kostomarov's conviction about the historical progress essence as result of public education. M. I. Kostomarov's attempts to ground and realize ukrainian people enlightenment in the Russian empire in 1860–1880-ies made an important contribution to the Ukrainian national movement ethnocultural basis formation.

Key words: M. I. Kostomarov, ethnocultural basis, Ukrainian national movement, educational programme, scientific and publicistical legacy, historical conception.

